

Вера ВЕСКОВИЌ-ВАНГЕЛИ

**ЖЕНАТА ОД ГОСТИВАР И ГОСТИВАРСКО КАКО ПОЛИТИЧКИ
ФАКТОР ВО НАРОДНООСЛОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕЊЕ
ВО МАКЕДОНИЈА (1941-1945)**

Учеството на жената во НОВ на Македонија, аналогно во Гостивар и Гостиварско, била израз на трајната определба на македонскиот народ за национално ослободување, определба, која во 1941 година успешно кореспондирала со одлуката на КПЈ за оружано востание, но која во национално-класната компонента ги вградила стремежот и борбата на жената да се трансформира од анонимна личност во чинител на современите историски настани. А токму националната и класната, заедно со антиокупаторската и антифашистичката димензија на отпорот, имале снажно мобилизаторско дејство не само меѓу членките на КПЈ (чиј процент од вкупното членство изнесува 10%) и нивните симпатизерки (чиј процент бил значително поголем) туку, воопшто, врз жената. Имено, идејно-политичкото раздвижување меѓу разните социјални структури, но и национални, по Шестоаприлската војна, како и богатата палета на формите на отпорот на членството на КПЈ и СКОЈ против тројните окупатори на Македонија, имале значајна рефлексија меѓу неорганизираните и дотогаш инертни за општествено-политичките збиднувања но прогресивно ориентирани жени. И токму нивното активно вклучување во Народноослободителното движење (НОД) на Македонија, ја давало и одредницата на масовност. А тоа значи, дека добар дел на жени од граѓанскиот слој, како и од селото, ги напуштале традиционалните норми на живеење, го кршеле и патријархалниот обрач и, сè почесто, почнувале да се интересираат за современите политички и општествени настани. Во почетокот на НОД нивното скромно, а во некои средини скоро безначајно познавање на идеолошко-политичките процеси во развитокот и дејствувањето на напредното работничко движење и КПЈ, што било особено карактеристично за Гостивар и Гостиварско, имало за последица, во овој регион, учеството на жената во НОД, во првата воена година да биде малубројно. Но, и тие малубројни симпатизерки и членки на женските воспитни групи, ја прифатиле одлуката на КПЈ за оружано востание, односно за ослободителна и антифашистичка војна.

За учеството на жената од Гостивар и Гостиварско во класната борба на напредното работничко движење во предвоениот период не

пронајдовме скоро никакви податоци. Извесното раздвижување што се почувствувало во градот по 1934 година со формирањето на градската читална, во која освен изданијата на „Нолит“ доаѓала и друга напредна литература, како што е Бебеловата „Жена и социјализам“¹, немало особен одглас меѓу жените. Според сеќавањето на современите, интересот на жената и женската младина бил скоро незначителен и за учество во пеачката и драмската секција, формирани при градската читална. Во учителското здружение забележителна била активноста на учителките Љубица Мојсова и Смиља Поповиќ, учителки во гостиварските села. Низ нашите истражувања за напредното работничко движење во Гостивар, кое добивало нешто повеќе во својот интензитет во предвечерието на војната, дојдовме до податок само за активноста на Свезда Јовановска². Низ архивската и другата документација не најдовме податоци ни за одсивот на жената од Гостивар и селата во големата акција на КПЈ од 1939 година за општо право на глас на жените, која во Македонија била спроведена со голем успех, за што документираат собраните 30.000 потписи на жените за Петицијата за општо еднакво активно и пасивно право на глас. Но затоа пак, во градот организирано дејствувала „Коло српских сестара“, позната женска граѓанска организација во Кралството Југославија. Таа за потребите на својата пропагандна дејност го формирала „Женското занаетчиско училиште“, што било, впрочем, традиционален манир на оваа буржуаска организација³.

Жената како политички чинител во НОД

Сложената воено-политичка ситуација создадена во Гостивар и Гостиварско по Шестоаприлската војна во 1941 година во времето на интеррегнумот ја карактеризирала вкрстосувањето на освојувачките интереси на велико-бугарската и велико-албанската пропаганда. Тие, со помал или поголем ефект, биле практикувани преку формираните акциони бугарски и албански комитети, поддржувани и форсирани од окупаторската власт со намера да се внесе раскол меѓу повеќенационалното население во градот и селата. Оваа состојба траела сè до јули 1941 година кога на овој македонски простор била воспоставена двојната окупација – италијанската воена и албанската цивилна власт.

¹ Фактографски материјал од реконструкцијата на партиската организација во Гостивар. Ракопис во ИНИ, 22.

² Во: Гостивар и Гостиварско во ослободителната војна и револуцијата, автори д-р Владо Ивановски и д-р Миле Тодоровски. Изд. ИНИ – Скопје и Собрание на општина Гостивар. Гостивар 1974, 38, стои: Цвета, наместо Свезда. Истражувањето и консултациите не уверија, дека се работи за Свезда Јовановска, (во натамошниот текст, наведениов труд ќе го цитираме – Гостивар и Гостиварско во НОВ).

³ Од сите женски друштва во Кралството СХС, подоцна Југославија, најмасовно и најорганизирано беше „Коло српских сестара“. Тоа беше националистичка организација (иако неговите правила дозволуваа во Друштвото да се примаат жени без разлика на вера). Оваа организација преку своите одбори успеа да собере околу себе голем број на богати Србинки. По Првата светска војна „Коло српских сестара“ се грижи за домовите на воените сирачиња, а подоцна, во поголемите градови отвори ученички и студентски домови, како и женски занаетчиски училишта. Тоа во Гостивар беше формирано наскоро по војната и во него членуваа жените на српските чиновници, офицери и по некоја Македонка од еснафот на градската чаршија.

Ако се има предвид општествената положба на жената, која од Кралството Југославија ја понела во наследство целосната обесправеност на дискриминирана личност, неписменоста изразена со висок процент, како и бремето на сиромаштвото, тогаш напорите на партиската организација на КПЈ за нејзиното вклучување во НОД, биле вонредно макотрпни. Иако при Месниот комитет на КПЈ во Гостивар не била формирана Комисија за работа со жените, што било редок случај во Македонија, ова помошно тело на Месниот комитет било заменето со одговорен член на МК за работа со жените. Партиската организација од првиот ден на окупацијата вложувала усилби за опфаќањето на жената, но почетните резултати биле мошне скромни. Една од најприфатливите форми за работа меѓу жените, односно за нивното идејно-политичко образование и воспитување, биле, веќе низ Македонија потврдени во практиката воспитни и скоевски групи, кандидатските и партиските ќелии. Според утврдената шема за работа, идејно-политичкото образование се остварувало преку обработувањето на партискиот материјал и напредната литература, како и низ конкретните акции од илегален карактер: растурање на пропаганден материјал и летоци, изработка на топла облека, собирање на доброволни прилози во храна и пари преку одборите за народна помош, изнаоѓање на илегални станови и засолништа, курирската служба и сл.

Идејно-политичкото делување на жените на целиот простор во Западна Македонија во текот на 1942 година добивало поорганизиран карактер, а со тоа и во Гостиварско. Имено, весникот на Окружниот комитет на КПЈ за Македонија под италијанска окупација „Братство“ веќе од својот втор број воспоставило специјална рубрика за жената. Редакцијата инсистирала жената да биде носител, односно автор на текстовите во рубриката. Во тој контекст, програмскиот напис „Жената и политиката“, објавен во бр. 2 од 23 август 1942 во в. „Братство“, им се обратил на жените од сите социјални слоеви и националности, укажувајќи на нивната целосна политичка обесправеност во општеството, економската експлоатација, опасноста по жената и нејзиното поколение од тоталитарната фашистичка идеологија и во името на легендарните Илинденки ги повикува во борба. Во сообразност со современото меѓународно антифашистичко движење и отпор, написот ѝ ја доближувал на жената меѓународната компонента на борбата против фашизмот со примери за учеството на жените во Шпанската граѓанска војна, во Кинеската револуција, со примери од борбата на советските жени во татковинската војна. Станува збор и за чисто женски проблеми, како што се односите во семејството, воспитувањето на децата и сл.

Афирмирајќи ги револуционерните традиции за родољубието на жената, во написот била искажана вербата за нејзините револуционерни дострели. Оценувајќи го високо патриотизмот на мајката, која во минатото крварела на сите боишта низ Македонија, од неа, и овој пат се бара, несеквична соработка и помош во НОД. Авторот на написот заклучувал со констатацијата, дека манипулацијата со аполитичното однесување на жената е веќе минато.⁴

⁴Архив на Македонија, Скопје, Фонд: Весници на партиските организации 1941-1945, кут. 81, инв. бр. 244; Зборник на документи за учество на жените од Македонија

Во настојувањето за проширување на фронтот на заднината во НОВ преку активното вклучување на жената во НОД од особено значење е Прогласот на Окружниот комитет на КПЈ за Македонија под италијанска окупација упатен до жените во Македонија во септемвриските денови на 1942 година.⁵ Овој акционен документ го задржува вниманието од повеќе аспекти:

1. Прогласот им се обраќа на сите жени без разлика на нивниот социјален статус (печалбарки, планинки, домаќинки, работнички), национална и верска припадност (православни, муслиманки, Еврејки) од што произлегува и неговата трајна порака, актуелна и во нашево време за сожителство, за еднаквост меѓу луѓето без разлика на пол, вера и народност;

2. Прогласот ги актуелизира општествено-политичките барања на жената – Македонка и Муслиманка (во конкретниот случај имајќи ја предвид во прв ред жената од албанската националност, како и Турчинките) во смисла на нивниот статус во тоталитарните фашистички режими во кои наоѓа плодно тло расистичката идеологија на големо-бугарската и големо-албанската пропаганда, како и целосната дискриминација на жената;

3. Од жената се бара, а особено од Муслиманката, односно од Турчинките, а посебно од Албанките, чие учество во НОД е незабележително, да му пристапат на истото. Во овој документ Окружниот комитет на КПЈ за Македонија под италијанска окупација им сугерира на Албанките: „Уједините се со рисјанките и другите потлачени во таја заедничка борба“. Од нив се бара да не останат пасивни набљудувачи на борбата за национално и социјално ослободување на сите што живеат во Македонија, односно Југославија;

4. Прогласот ја истакнува и единствено можната алтернатива за ослободувањето на личноста на жената, односно ги актуелизира познатите ставови на КПЈ по т.н. женско прашање. А кога станува збор за жените Муслиманки, коишто живеат во дискриминација и целосна општествена изолација, во чија што животна средина доминира феудалната свест, како последица на строгите норми на коранот, обичајното право, скоро целосната неписменост и непросветеност, Прогласот истакнува, дека тие, жените, имаат единствено право самите да одлучуваат за својот статус во семејството и општеството, нагласувајќи ја блиската перспектива за корекција на вековната дискриминација, меѓу другото и на обврската да го носат или не, зарот и фецето.

Прогласот завршува со повикот до жената, кој во себе ја носи придобивката на НОВ и Револуцијата - братството и единството: „Славјанки, Муслиманки, Влаинки, Еврејки и др. Сите вие еднакво трпите и патите под фашизмот. Тој не пита каква ви е вера кога бара прирез, не пита каква народност кога бара спаилук... Само кога треба да не завади, да створи помеѓу нас расцеп фашистичкиот окупатор прави разлики.“

во Народноослободителната војна и револуцијата 1941-1945. Избор, редакција и коментар: д-р Вера Весковиќ-Вангели и Марија Јовановиќ. Изд. ИНИ и КОАЖМ. Скопје 1976, док. 57, стр. 136-138 (во натамошниот текст: Жените на Македонија во НОВ).

⁵ Жените на Македонија во НОВ, док. 59, стр. 141-144. Според сеќавањето на учесниците во НОВ, автор на прогласот е Крсте Црвенковски.

Систематското делување на партиската организација во Гостивар и во селата, како и на Окружниот комитет на КПЈ под италијанска окупација за опфаќање и организирање на жената, како и за нејзиното учество во НОВ, имале позитивен одглас. Од 1941 година партиските организации во градот и по селата отпочнувале со систематско формирање на женски воспитни групи, процес што континуирано го исполнува целиот воен период. Според податоците од досегашните истражувања во женските воспитни групи во Гостивар членувале:

Во 1941 година: Деспотовска Арсена, Дуцевска Марта, Кипровска Магда, Китановска Павлина, Максимова Загорка (според Вито Јовановски) и Тримчевска Викторија⁶.

Во 1942 година формирани се три воспитни групи: I. Српско Маало – Поповска Славка секретар на групата, а членови: Митревска Јелица и Стефановска Загорка⁷; II. Македонско Маало – Дуцевска Марта секретар на групата, а членови: Китановска Павлина, Матевска Марија, Петровска Олгица⁸; III. Ново Маало – Кипровска Магда секретар на групата, а членови: Иљоска Темјанка, Јаковлевска Санда⁹.

Во есента 1942 година Марија Матевска води две воспитни групи. Во првата членувале: Груевска Нада, Деспотовска Евка, Деспотовска Свезда, Митревска Евка, а во втората: Ивановска Божа, Јовановска Лепа, Трпеска Павлина, . . . Голубица¹⁰.

Во текот на 1943/44 година низ воспитните групи поминале: Јанковска Грозда, Лепчевска Икала, Синадиновска Велика, Топаловска Сава. Меѓу членките на воспитните групи се сретнуваат уште и Бундалевска Славка, Василевска Менка, Гуроска Перка, Јовановска Василка, Јовановска Даринка, Кипроска Ружа, Крстевска Јорда, Ламбеска Василка, Тримчевска Викторија¹¹.

Настојувањето на партиската организација во Гостивар да ги опфати и вклучи во НОД жените и младинките од албанското и турското национално малцинство се одвивало со значителни тешкотии, не само поради целосната изолација на Албанката од општествениот живот и збиднувања туку, уште повеќе, поради теророт на големоалбанската реакција. Тој скоро ги парализирал сите обиди и правел сè да го оневозможи контактот со жената од албанското и турското национално малцинство. Меѓутоа, во 1942 година партиската организација во Гостивар ѝ сугерирала на Марија Матевска, која добро го владее албанскиот јазик, да се вработи во амбулантата на градот како административен службеник, со цел да воспостави контакт со Албанките и Турчинките. Ползувајќи ја погодноста што лекарот д-р Киро Манојловиќ бил симпатизер и близок на НОД, на Марија Матевска ѝ било возможно истата да ја користи и за партиска работа. Имено, во амбулантата се одржувале состаноци, се чувал партиски материјал, од амбулантата се земале лекаrstва и санитарски материјал за потребите на НО војската, но она што е најважно М. Матевска преку ам-

⁶ Гостивар и Гостиварско во НОВ, 38.

⁷ Фактографски материјал, 8.

⁸ Реконструкција на партиската организација во Гостивар, 55.

⁹ Истото.

¹⁰ Според сеќавањата на Марија Матевска, дадени на авторот.

¹¹ За овие членки на воспитните групи, не бевме во состојба да го одредиме времето на нивното членување.

булантата успеваала да воспостави диалог со жените од нациоанлните малцинства, што имало вонредно политичко значење, ако се имала предвид воено-политичката состојба во Гостивар и Гостиварско во текот на 1942 и 1943 година. Кон крајот на 1942 година М. Матевска ги формирала и првите женски и младински воспитни групи од Албанки. Меѓу првите нивни членки се: Идает и Саџиде Нусеини, во чиј дом се слушаат забранетите радио станици, Игбал и Шеризет Чако. Кон половината на 1943 година групата се проширила со: Сеадет и Шукран Салиу, Естер, Икмет и Игбал Цами¹², Фатиме и Магбуле Бајрактари, Накшије Чако и др. Кон албанската женска група се приклучува и Мевлуде (Вукица) Ахмеди.

Во работата на жените и младинките од албанското национално малцинство била забележителна и дејноста на учителката од Корча, од 1943 член на КПМ и на албанската партиска ќелија во Гостивар, Христавги Ничо. Според сеќавањата на Марија Матевска, Х. Ничо ја водела организационата, а М. Матевска теоретска работа со воспитните групи. Тие до почетокот на 1944 година се прошириле (4 до 5). Идејно-политичката работа со Албанките се одвивала доста претпазливо, бидејќи меѓу другото станувало и збор за еманципација на жената, за отфрлањето на зарот и ферецето, како и за разобличувањето на контрареволуционерното и квислиншко однесување на балистите. На состаноците со групите најчесто се обработувал партиски материјал, радио-билтените и литература. Членките на албанските и турски женски групи бидејќи биле помалку сомнителни често разнесувале и растурале илегален и пропаганден материјал низ градот. Тие, спрема потребите, ја снабдувале и партиската организација со фереџиња, што биле ползувани за префрлување на илегалци, било низ градот, или надвор од него.

Во почетокот на 1942 година биле создадени услови и за формирање на првите женски кандидатски групи. Една група ја сочинувале: Деспотовска Арсена, Дуцевска Марта и Кипровска Магда, а втората: Василевска Менка, Китановска Павлина и Стефановска Зага¹³. Во октомври 1942 година биле формирани уште две кандидатски групи и тоа во Македонското Маало: Давидовска Марија, Јовановска Лепа и Синадиновска Велика, како и во Српското Маало: Митревска Јелица, Поповска Славка и Стефановска Зора¹⁴. Формирањето на женските кандидатски групи се одвивало континуирано сè до крајот на војната, а од нивниот состав се избирале и членовите на КПЈ/КПМ. Според податоците од истражувањата за членови на КПЈ/КПМ во 1942 година биле избрани: Бурзевска Добрица, Деспотовска Арсена, Дуцевска Марта, Кипровска Магда, Китановска Павлина и Матевска Марија; во 1943: Давидовска Марија, Даутовска Анифе, Иљоска Темјана, Јаковлевска Репац Санда, Јаковлевска Лепа, Митровска Елица, Петровска Олгица (или Павловска), Стефановска Зара и Тримчевска Викторија (или Стојановска). Членови на КПМ во 1944 се: Деспотов-

¹² Според сеќавањето на Марија Матевска и рефератот: Формирање и развој на АФЖ во Гостивар за време на окупацијата од страна на Албанците и Италијанците од 1941-1945, 2, 3.

¹³ Реконструкција на партиската организација во Гостивар, 10.

¹⁴ Истото, 55; Гостивар и Гостиварско во НОВ, 43.

ска Свезда, Лепчевска Икала, Наумовска Милица (преселничка), Поповска Лазова Славка, Степановска Аница (преселничка), . . . Горица¹⁵, додека за Синадиновска Велика не бевме во состојба да утврдиме кога е примена за член на КПМ.

Во отежнатите услови за работа на партиската организација создани со италијанско-албанската окупација и снажното контрареволуционерно дејствување на балистите, организационото поврзување на жената со партиската организација создало услови за нејзино активно учество во НОД. Почнувајќи од 1942 година жената станала присутна скоро во сите партиски форуми, особено во градот. Според расположивите податоци се обидовме да направиме хронолошка реконструкција за учеството на жената во работата на Месниот комитет на КПЈ/КПМ во Гостивар. Нејзиното присуство во МК датира од 1942 година по паѓањето на МК КПЈ-Гостивар во затвор по јануарската провала. Тогаш за член на МК била избрана Добрица Исаковска-Бурзевска (април-мај 1942 до декември 1942)¹⁶. Во есента 1942 година, во новоформирираниот МК секретар е Марга Дучевска (октомври 1942-март 1943), одговорна за одржувањето на врските на МК со Окружниот комитет на КПЈ за Македонија под италијанската окупација и за партиската техника. Бидејќи воопшто не била компрометирана покажала извонредна активност. За член на овој МК била избрана и Арсена Деспотовска (октомври 1942-март 1943), одговорна за работата по СКОЈ и за секретар на МК СКОЈ¹⁷.

Меѓутоа, веќе во втората половина на април 1943 година Арсена Деспотовска била избрана за секретар на МК КПМ-Гостивар, а Добрица Бурзевска за член¹⁸. По реорганизацијата на МК во летото 1943 година за негови членови биле уште избрани: Павлина Китанова (јуни-јули 1943), одговорна по партиска техника и секретар на МК СКОЈ¹⁹, и Магда Кипровска, одговорна по АФЖ.

Во септември 1943 година со капитулација на Италија и со создавањето на широка слободна територија во Западна Македонија во непосредното соседство на Гостивар, во градот се засилил балистичкиот терор, а дошло и до повторно воспоставување до реокупација, на германската окупаторска власт. Во овие изменети воено-политички услови, по одлука на Првиот областен комитет на КПМ, на 20 октомври 1943 година во Гостивар дошле неговиот член Илка Василеска-Присаѓанка, позната по псевдонимот „Божана“, „со задатак да помага на Срескиот у организационо и политичко работене, да спремат опширен извештај по работата и стањето у организацијата...“²⁰

¹⁵ Податоците за членовите на КПЈ/КПМ во Реконструкција на партиската организација во Гостивар и Фактографскиот материјал, како и во Зборникот на документи Жените на Македонија во НОВ, се поклопуваат со податоците што ги изнесува Арсена Деспотовска во нејзиниот реферат, поднесен на научниот собир во Леуново, но има отстапувања за времето на приемот во КП (Види: Реконструкција, 56, 144; Фактографски материјал, 7, 11, 78; Гостивар и Гостиварско во НОВ, 39, 40, 82, 225).

¹⁶ Фактографски материјал, 80; Гостивар и Гостиварско во НОВ, 41.

¹⁷ Фактографски материјал, 88.

¹⁸ Гостивар и Гостиварско во НОВ, 79.

¹⁹ Фактографски материјал, 72.

²⁰ Жените на Македонија во НОВ, док. 158, стр. 343.

Веднаш по пристигнувањето во Гостивар Илка Присаѓанка одржала состанок со МК, а меѓу присутните се Магда Кипроска и Павлина Китановска. Подолгиот престој на Илка Присаѓанка имал за резултат засилување на работата на партиска организација. Кон крајот на февруари 1944 година дошло и до промени во МК. Тогаш за негов секретар била избрана Арсена Деспотовска, меѓу членовите била Магда Кипровска, а од март 1944 и Аница Степановска²¹. На седниците на МК, скоро редовно присуствувала Илка Присаѓанка. Овој МК делувал до ослободувањето на Гостивар, и пред него, како најважен проблем се поставувала матријалната положба на населението од изгорените гостиварски села, чие население доаѓало во градот. Преземена била широка акција за помош на „погорелците“ (како ги нарекува месното население дојдените во Гостивар од опожарените села), а особено за решавање на проблемот на нивното сместување²². Присуството на „погорелците“ во Гостивар ја проширувало базата на партиската и скоевската организација во градот, како и кругот на симпатизерите, што имало позитивно влијание врз општиот морал на населението.

Жената, потврдувајќи се како идејно-политички чинител во НОД, а особено по формирањето на Првиот областен комитет на КПМ, кога опфаќањето на жената и нејзиното идејно-политичко воспитување имало поорганизиран карактер, ѝ биле доделувани одговорни задачи. Затоа, не е ни случајно, што таа од летото 1943 година била избрана и во повисокиот партиски форуми. Имено, во мај 1943 за член на Околинскиот (срескиот) комитет на КПМ била избрана Арсена Деспотовска²³, одговорна за партиската техника и врските со Тетово, Кичево и Мавровско, а од септември истата година била секретар на Околинскиот комитет²⁴. На оваа должност А. Деспотовска останала до декември 1943, кога поради компромитирање на нејзината дејност била принудена да се илегализира, но останала во градот. Во деновите на италијанската капитулација, септември 1943 година, за членови на Околинскиот комитет на КПМ, меѓу другите, биле избрани Добрица Бурзевска и Магда Кипровска. Во овој период Околинскиот комитет се бавел со формирањето на народноослободителните одбори (НОО), формирал Околински НОО и ја засилувал дејноста на народната помош. Меѓутоа, веќе во февруари 1944 година, Арсена Деспотовска одново била избрана за член на Околинскиот комитет на КПМ, а во мај и Добрица Бурзевска, која живеела во с. Чајле и ја одржувала врската со Гостивар²⁵. По ослободувањето на Гостивар (18. ноември 1944) А. Деспотовска била задолжена за работа со АФЖ и била избрана за секретар на Организацијата.

Исто така, и во организацијата на СКОЈ жената покажала извонредна активност, поради што, почнувајќи од 1943 година се наоѓала

²¹ Гостивар и Гостиварско во НОВ, 94.

²² Реконструкција на партиската организација во Гостивар, 117, 119, 121.

²³ Гостивар и Гостиварско во НОВ, 78, додека во Реконструкцијата на стр. 72 стои: јуни-јули.

²⁴ Фактографски материјал, 114; Гостивар и Гостиварско во НОВ, 80; Жените на Македонија во НОВ, док. 134, стр. 297.

²⁵ Реконструкција на партиската организација во Гостивар, 117.

под неговото раководство. Така, во почетокот на 1943, Арсена Деспотовска била избрана за секретар на МК СКОЈ. Веќе во летото 1943 дошло до промена и за секретар на МК СКОЈ била избрана Павлина Китановска, а за член Магда Кипровска. Во текот на 1944 се проширил кругот на жените кои работат во СКОЈ – во април 1944, за член на МК СКОЈ, била избрана Свезда Дуцевска, а од летото Илинка Лазаровска, Вита Стојчевска, Мара Давидовска и др.

Ваквата организациона поставеност на илегалниот фронт на заднината на НОВ ѝ овозможил на партиската организација во Гостивар да ја вклучи жената во сите форми на отпорот, како што биле катадневните акции на собирање народна помош во храна, облека и пари, во изработка на топла облека за потребите на борците во Народноослободителната војска и во партизанските одреди, и за илегалците во градот, обезбедување на илегални засолништа, работа во илегалната партиска техника, растурање на илегален и пропаганден материјал и летоци, одржување на врски и обавување на курирската дејност, како и учество во единиците на НОВ и ПО како борец.

Жената како јатак

Како што е случајот во цела Македонија, така и пред партиската организација во Гостивар со отпочнувањето на НОВ со сета актуелност на дадениот воен и политички момент се наложила потребата од илегални засолништа и станови, потребни за престојот на илегалци, за чување на илегалниот материјал, оружје и муниција, за складирање на собраната народна помош, за одржување состаноци на партиската и скоевската организација, на воспитните групи и партиските ќелии, на месниот и околинскиот комитет, за потребите на партиската техника.

Жената која го давала својот дом за ползување на партиската организација, воедно се грижела и за безбедноста на илегалците и нивната исхрана, за нивната облека и хигиена, ги информирала за политичката состојба во градот, им обезбедувала меѓусобни врски или ги поврзувала со членовите на МК, а не ретко била и врска со партизанските одреди, односно единиците на НОВ. Жената умеела многу често да ја надитри и окупаторската полиција и воените патроли, успешно извлекувајќи ги илегалците од строго контролираните излезни пунктови во градот и селата, преоблечени во селска облека, како што е случајот со Илка Присаѓанка, или како Муслиманки со спуштен зар.

Меѓу првите илегални станови во Гостивар секако бил домот на членот на МК Борис Камчевски, кај кого престојувале партиски работници што доаѓале од Скопје. Во сместувањето и грижата за илегалците и илегалниот материјал учествувало целото семејство. На партискиот работник Душко Поповиќ, скоро постојано илегално засолниште во Гостивар, бил домот на Младеница Ѓуроска.

Потребата од илегални станови особено била акутна во текот на 1942 година, кога во ноември во градот се илегализирале седум борци од Крушевскиот ПО „Питу Гули“, меѓу кои се Антигона-Гонча Туфа, Сина Димитровска и Захарица Ристевска. Меѓу илегалните станови во 1942 година се домовите на Магда Кипровска, во кој се одржу-

вале состаноци на МК²⁶, на Павлина Китановска, Икала Лепчевска, Вита Стојковска, а во домот на Славка Поповска, која е и под призмотора и на Гестапо, се одржувале вечеринки на напредни младинци на кои се обработувала марксистичка литература и се расправало за националното прашање²⁷. Сигурни илегални засолништа биле и домовете на познатите активистки и членки на КП Арсена Деспотовска, Марта Дуцевска, Марија Матевска и др.

Во 1943 година, во домот на Анѓа и Љубица Иљоски, од кој се заминувало и во ПО, кај Лепа Јовановска, Евка Богдановиќ, како и кај Евка и Свезда Деспотовски, често престојувал членот на Првиот областен комитет на КПП – Илка Василеска-Присаѓанка. Илка престојувала и кај Икала Лепчевска, Нада Грујоска и кусо време кај Марија Матевска²⁸. Таа низ градот најчесто се движела во мавровска носија. Во овие илегални засолништа и домови се одржувале состаноци, се чувала собраната народна помош, оружје, а во некои од нив работела партиската техника.

Во широката мрежа на илегални засолништа биле вклучени и домовете на Донка Јаковлевска, Темјана Иљоска, Милица Стојковска, Ката Камчевска Аврамовска, Божана Ивановска во кои најчесто се одржувале состаноци на Месниот и околинскиот комитет на КПП²⁹, а кај Јорда Крстевска, Евка Митревска, Перка Гуроска, Лена Јовановска, Велика Синадиновска престојувале илегалци, додека Лена Сотировска илегалците што престојувале во нејзиниот дом, преоблечени во народна носија, ги изнесувала надвор од градот³⁰.

Посебна активност во собирните акции на народната помош, како и во изнаоѓањето и давањето на илегални засолништа покажале постарите жени, претежно мајки на членовите на КПЈ/КПП и СКОЈ, убедени родољубки и борци за национално и социјално ослободување. Скоро, без исклучок независно од возраста, мајките војувале заедно со своите деца. Тие меѓу населението, но и кај окупаторската полиција, биле познати како партизански мајки, име што достоинствено го носеле низ сите четири воени години. Наспроти теророт на италијанските карабињери и балистите, останале предани соборци на своите синови и ќерки, сигурни борци во фронтот на заднината. Меѓу нив се познати: Морфа Василеска, Сава Топаловска, Магдалена Поповска, Катерина Дуцевска, Цвета Кипровска, Олга Гиновска и др.

Дејноста на жената во партиската техника

Поради вонредното значење на партискиот печат, кој бил единствениот толкувач на вистината и интересите на народот, во условите на двојната окупација на Гостиварскиот крај, МК КПЈ-Гостивар почнувајќи од октомври 1941 година го издавал неделниот радио-билтен³¹.

²⁶ Истото, 32, 55.

²⁷ Истото.

²⁸ Според сеќавањата на Марија Матевска.

²⁹ Реконструкција на партиската организација во Гостивар, 84.

³⁰ Жените на Македонија во НОВ, 1233.

³¹ Фактографски материјал, 63.

Во ноември 1941, во Гостивар дошол и Кузман Јосифовски-Питу, член на ПК КПЈ за Македонија и ја формирал партиската техника³². Во условите создадени со окупацијата, кога постојано се барало откривањето на илегалните партиски техники (печатници), таа во Гостивар, од безбедносни причини, често се селела. Во летото 1942 година, партиската техника била сместена кај Вито Јовановски, но по инцидентот на Ванчо Бурзевски, со кого во тој момент бил и Вито Јовановски, партиската техника, односно пресата, успеале незабележано да ја изнесат од домот на Вито и да ја сокријат кај Драга Јовановска, потоа кај Лепа Јовановска и Босилка³³. Извесно време, во 1942 година, партиската техника била сместена во домот на Марија Матевска, а потоа и во амбулантата во Гостивар, во која М. Матевска била вработена. Истата се чувала и во домовите на Љубица и Томо Иљовски и кај Икала Лепчевска, а од октомври 1942 година, кога Марта Дуцевска била избрана за секретар на МК КПЈ-Гостивар, таа била одговорна и за работата на партиската техника. Од мај до септември 1943 година техниката располагала со радио-апарат, сместен во домот на Кипровци. Магда Кипровска ги слушала забранетите радио-станции и водела белешки, од кои подоцна се подготвувал радио билтенот. Со истата задача била задолжена и Саџиде Шеху. Од мај 1943 година за партиската техника била одговорна и Павлина Китановска, како член на МК КПМ.

Процесот на работата во партиската техника бил следен: одчуканите партиски материјали Павлина Китановска ги добивала од Риза Хоџа и ги умножувала на пресата сместена во домот на Икала Лепчевска³⁴. Во работата на партиската техника била упатена Вита Стојановска, а од декември 1943 година за нејзината работа била одговорна Арсена Деспотовска³⁵, работејќи од август 1943 година и на умножување на материјалите, кога техниката била сместена во визбата на нејзиниот татко Силјан Колачевски.

Во растурањето на Радио-билтенот, а подоцна и на Радио-весникот, а особено на летоците, учествувал голем број на жени и на скоевки. Во осумте пункта за доставување на илегален материјал, меѓу кои биле куќата на Павлина Китановска, дуќанот на Арсена Деспотовска, домот на Марта Дуцевска и на Добрица од Голубета, многу успешно и одговорно работеле Вита Стојковска, Свезда Дуцевска, Марија Матевска и др.

Имајќи го предвид големото мобилизаторско дејство на илегалниот печат и неговата моќ да изврши политичка поларизација во јавното мислење, италијанските карабињери и балистите, како и Гестапо, чинеле сè да ја откријат партиската техника во Гостивар. Меѓутоа, широкиот илегален фронт и сигурноста во курирската мрежа, во која учеството на жената било мошне забележително, не дозволиле таа да падне во рацете на окупаторот.

³² Истото, 4.

³³ Според Вито Јовановски, ракопис.

³⁴ Гостивар и Гостиварско во НОВ, 114.

³⁵ Фактографски материјал 114.

Улогата на жената курир и известител

За одржувањето на врските и за пренесувањето на пораките меѓу партиската организација во Гостивар и селата, како и обратно, одржување на врските со партиските организации во Западна Македонија, како и со Покраинскиот, односно Централниот комитет на КПМ, или пак за одржувањето на меѓусебните врски, не само меѓу членовите на МК, туку и меѓу членовите на КПЈ/КПМ, кога во градот биле концентрирани поголеми воени окупаторски снаги, делувале квислинзите и албанската реакција со воведувањето на полицискиот час, претресите на сите излезни пунктови од градот и селата, по возовите и автобусите, и кога само со лично пренесување на пораките станувало можно одржувањето на контактите, од куририте се барала голема снаодливост, вештина и лична храброст. Партиската организација во Македонија ползувајќи го искуството од организацијата на курирската служба во Илинденското востание масовно обавувана од жените, ги упатувала партиските организации на теренот за курири најмногу да ги ползуваат жените, бидејќи тие во практиката се покажале најпогодни³⁶. Според податоците од истражувањата, оваа препорака била прифатена и од партиската организација во Гостивар. Така во градот, во текот на НОВ, познати пунктови за врска биле: домот на Магда Дуцевска за врска со мавровските села, а како секретар на МК во 1942 година лично ја одржувала и врската со Тетово, а во нејзината работа и помагала мајка ѝ Роса. Според извештајот на Крсте Марковски од 17 септември 1943 година „Јавка за Гостивар, Магда (Партијка), парола: 'Каде има снајдер за кошули' одговор: 'Еве, во другата улица'".³⁷ Ова се однесува на Дуцевска, а „снајдерот за кошули“ била Арсена Деспотовска, тогаш секретар на Околиски комитет на КПМ, задолжена за одржување на врските со Тетово, Кичево, Маврово и гостиварските села.

Со капитулацијата на Италија и засилувањето на балистичкиот терор, улогата на жената курир добивала сè поголемо значење, иако и таа не била поштедена од теророт, бидејќи балистите на Цемо „и претресат жените, рекле оти мажи не одат, а тија носат пошта за партизаните“.³⁸ Имено, со проширување на воените дејствија, во курирската служба се вклучувале сè поголем број активистки и членки на женските воспитни групи³⁹. Меѓу курирките биле: Марија Матевска – врска со Тетово, како и Шерида Чако, која во 1943 година била, исто така, ползувана за врската со Тетово; Милица Димитровска (ќерка на Илинденецот Насте Димитровски, чиј качарски дуќан служел за врска во Гостивар); Нада Кипровска, младинка, ја одржувала врската меѓу илегалците во својот дом и партиската организација; Донка Јаковлевска пренесувала илегален материјал; Свезда Дуцевска, скоевка, била врска низ градот и пренесувала илегален материјал и литература, додека Славка Поповска била врска со борците од Шарпланинскиот ПО; Лена Сотировска заедно со мајка ѝ Митра Богданоска

³⁶ Жените на Македонија во НОВ, док. 88, стр. 197.

³⁷ Истото, док. 134, стр. 298.

³⁸ Архив на Македонија, Скопје, инв. бр. 1695.

³⁹ Реконструкција на партиската организација во Гостивар, 60.

(по палењето на Маврово се преселиле во Гостивар), заедно ја одржувале врската со селата. Жените-курири префрлувале и илегалци од едно до друго место во градот, или по селата, најчесто преоблечени во селски носии. Во 1944 година меѓу куририте биле Аница Степановска, која ја одржувала врската на Гостивар со Леуново, Никифорово и Маврово, потоа пионерките: Вера Апостоловска, Ленче Брезоска, Лена Груевска, Верче Топаловска, Цвета Церковска, Саџиде Нусеини и други, што, најчесто, биле ползувани за одржување на врските низ градот.

Заклучок

Според архивската документација, но и според историската и мемоарската литература (ползувани со нужната критичност), жената од Гостивар и Гостиварско, наспроти изразената патријархална свест, израснувала во политички фактор на Народноослободителното движење и во значаен чинител во фронтот на заднината на Народноослободителната војна. Нејзиното учество во сите форми на отпорот и во илегалното дејствување (во кој доаѓа и до симбиоза на револуционерното наследство и борбата за целосна еманципација), го формирале нејзиниот револуционерен морал.

На крај, чувствуваме за потребно да го кажеме и тоа, дека жената од Гостивар и Гостиварско учествувала и како борец во партизанските одреди и единиците на Народноослободителната војска; членувала во масовните организации како Народноослободителниот фронт, во Антифашистичкиот фронт на жените и особено била активна во времето на слободната територија во Западна Македонија и обновата, но и тоа дека била изложена на жесток терор од италијанскиот окупатор и балистите до Гестапо. Таа била малтретирана, апсена, интернирана, одведувана во концентрациони логори. Ова се проблеми за посебна тема, за која, се надеваме, страниците на сп. „Историја“ ќе отстапат простор во некој од наредните броеви.

Vera VESKOVICH – VANGELI

THE WOMAN OF GOSTIVAR AND THE GOSTIVAR DISTRICT AS A POLITICAL FACTOR IN THE NATIONAL LIBERATION WAR IN MACEDONIA (1941-1945)

S u m m a r y

The participation of the woman of Gostivar and the Gostivar district in the National Liberation War is actually, an expression of the consistent commitment of the Macedonian people for national and social liberation. This article deals with these issues, realized through the participation of women in the illegal forms of the rear front in the National Liberation War such as providing illegal shelters, courier and communication service, engagement in the work of the party, etc.